

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

پایان نامه کارشناسی ارشد

گروه آموزشی تاریخ

بازتاب جنگ جهانی اول در شعر معاصر ایران

(ادیب پیشاوری، عارف قزوینی، میرزاده عشقی، وحید دستگردی)

استاد راهنما:

دکتر هادی وکیلی

استاد مشاور:

دکتر عباس سرافرازی

نگارش:

جلیل قصابی گزکوه

بهار ۱۳۹۱

اظهارنامه

اینجانب **جلیل قصابی گزکوه** دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی دانشگاه فردوسی مشهد نویسنده پایان‌نامه **بازتاب جنگ جهانی اول در شعر معاصر ایران (ادیب پیشاوری، عارف قزوینی، میرزاده عشقی و وحید دستگردی)** تحت راهنمایی **دکتر هادی وکیلی** می‌باشم:

- تحقیقات در این پایان‌نامه، توسط اینجانب انجام شده است و از صحت و اصالت برخوردار است.
- مطالب مندرج در پایان‌نامه تاکنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی در هیچ جا ارائه نشده است.
- کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد و مقالات مستخرج با نام «دانشگاه فردوسی مشهد» و یا «Ferdowsi University of Mashhad» به چاپ خواهد رسید.
- حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آوردن نتایج اصلی پایان‌نامه تأثیرگذار بوده‌اند در مقالات مستخرج از پایان‌نامه رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این پایان‌نامه، در مواردی که از موجود زنده (با بافت‌های آن‌ها) استفاده شده است ضوابط و اصول اخلاقی رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این پایان‌نامه، در مواردی که به حوزه اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده است، اصل رازداری، ضوابط و اصول اخلاق انسانی رعایت شده است.

تاریخ:

امضای دانشجو:

مالکیت نتایج و حق نشر

- کلیه حقوق معنوی این اثر و محصولات آن (مقالات مستخرج، کتاب، برنامه‌های رایانه‌ای، نرم‌افزارها و تجهیزات ساخته شده) متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد.
- این مطلب باید به نحو مقتضی در تولیدات علمی مربوطه ذکر شود.
- استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در پایان‌نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی‌باشد.

صور تجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

جلسه دفاع از پایان نامه جلیل قصابی گزکوه دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش: ایران اسلامی در ساعت ۸-۱۲ صبح روز دوشنبه ۹۱/۲/۴ تالار رجایی دانشکده ادبیات و علوم انسانی با حضور امضا کنندگان ذیل تشکیل گردید. پس از بررسی های لازم، هیأت داوران پایان نامه نامبرده را با نمره به عدد ۱۹.۴۰۰ به حروف نوزده و سه سویم و با درجه عالی... مورد تأیید قرار داد / نداد.

عنوان رساله: بازتاب جنگ جهانی اول در شعر معاصر ایران

هیئت داوران

- داور: دکتر محسن مدیرشانه چی
دانشیار گروه علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد
- نماینده تحصیلات تکمیلی: دکتر عباس سرافرازی
دانشیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی
- استاد راهنما: دکتر هادی وکیلی
استادیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی
- استاد مشاور: دکتر عباس سرافرازی
دانشیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی
- مدیر گروه: دکتر عباس سرافرازی
دانشیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی

سپاسگزاری

خداوند منان را سپاسگزارم که در سایه مهر و الطاف بی‌پایانش توانستم نگرارش این رساله را به پایان برسانم. وظیفه خود می‌دانم تا از اساتید و بزرگوارانی که این جانب را در نگرارش رساله‌ی حاضر مورد لطف و عنایت قرار داده‌اند سپاسگذاری کنم. نخست از استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر هادی وکیلی که راهنمایی این رساله را بر عهده داشتند و با صبر و شکیبایی ایرادها و اشکالات رساله‌ی حاضر را گوشزد کردند و راهکارهای تحقیق و پژوهش را به من نشان دادند تشکر و قدردانی می‌نمایم. همچنین از جناب آقای دکتر سرافرازی که مشاوره‌ی این رساله را تقبل فرمودند متشکرم. از اساتید بزرگوارم در گروه آموزشی تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد که در تمام سالهای تحصیلی باعث فزونی دانش من شده‌اند تشکر می‌نمایم. همچنین از مسولان سازمان کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، کتابخانه و سازمان مرکز اسناد ملی، بخش تالار محققان کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، بخش مطبوعات بنیاد پژوهش‌های مرکز اسناد آستان قدس رضوی و از مسولان کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی که در ارایه‌ی کتابها و منابع مورد نیاز، نویسنده را یاری رساندند تشکر می‌نمایم.

تقدیم به:

پدر و مادر فداکارام،

که در راه تحصیل من از هیچ کوششی دریغ نکرده‌اید

و بی‌شک قادر به سپاسگزاری از زحمات ایشان نیستم.

چکیده

جنگ جهانی اول در سال ۱۹۱۴/م ۱۳۳۲ق به وقوع پیوست. گرچه این جنگ در اروپا آغاز شد ولی دامنه‌ی آن به تدریج سایر نقاط جهان از جمله آسیا و به ویژه ایران را در بر گرفت. با این‌که دولت ایران بی‌طرفی همه‌جانبه‌اش را در جنگ اعلام کرده بود؛ این بی‌طرفی از سوی دولت‌های درگیر در جنگ نقض گردید. این جنگ از طرف گروه‌های فکری، فرهنگی و سیاسی در ایران با واکنش‌های متفاوتی مواجه شد. در این میان، جنگ جهانی بازتاب در خور توجهی در ادبیات ایران به ویژه شعر پیدا کرد و شاعران ایرانی از جمله ادیب پیشاوری، عارف قزوینی، میرزاده عشقی و وحید دستگردی به عنوان بخشی از بدنه‌ی فکری و فرهنگی جامعه، شرایط اجتماعی ایران را که حمایت از دولت آلمان و انزجار و تنفر از دولت‌های روس و انگلیس بود به منصفی ظهور گذاشتند. این کار بر آن است تا دیدگاه و نظریات شاعران یاد شده را درباره جنگ جهانی اول و چگونگی حمایت از آلمان و متحدانش و انزجار آنان از روسیه و انگلیس با شیوه پژوهش تاریخی از نوع توصیفی - تحلیلی بررسی کند.

کلید واژگان: جنگ جهانی اول، ایران، شعر، ادیب پیشاوری، عارف قزوینی، میرزاده عشقی، وحید

دستگردی

فهرست مطالب

مقدمه

فصل اول: جنگ جهانی اول و ایران

- ۱- علل شکل‌گیری جنگ..... ۲
- ۲- سیر تحولات جنگ ۶
- ۳- روابط خارجی ایران در آستانه‌ی جنگ ۸
- ۳-۱- نقش روسیه در ایران ۸
- ۳-۲- انگلیس در صحنه سیاسی ایران..... ۹
- ۳-۳- قرارداد ۱۹۰۷: تفاهم روسیه و انگلیس بر سرمسأله ایران ۱۰
- ۳-۴- نفوذ آلمان در ایران ۱۱
- ۳-۵- سیاست عثمانی در ایران..... ۱۱
- ۴- ایران در استراتژی طرفین جنگ؛ متفقین و متحدین ۱۲
- ۴-۱- برنامه نظامی متفقین در ایران ۱۳
- ۴-۲- سیاست نظامی متحدین در ایران ۱۵

فصل دوم: اوضاع داخلی ایران در جنگ جهانی اول

- ۱- واکنش دولت: بی‌طرفی ۱۹
- ۲- نیروی نظامی ایران..... ۲۴
- ۳- بحران‌های سیاسی ۲۷
- ۳-۱- دولت‌های ناپایدار..... ۲۷
- ۳-۲- اردوی سرگردان ۳۳
- ۴- وضعیت معیشتی مردم در جنگ..... ۳۶
- ۵- واکنش مردم نسبت به جنگ ۴۰

فصل سوم: ادیب پیشاوری و جنگ جهانی اول

- ۱- شرح حال ادیب پیشاوری ۴۷
- ۲- مقام علمی ادیب ۴۹
- ۳- آثار ادیب ۵۱
- ۴- اعتقادات و افکار ادیب در اشعارش ۵۴
- ۵- نگاه کلی ادیب به جنگ و طرف‌های خاصه ۵۵
- ۵-۱- مذمت و نکوهش متفقین در جنگ جهانی و تشریح تجاوزهای آنان ۵۷
- ۵-۱-۱- انگلیس ۵۹
- ۵-۱-۲- روسیه؛ جنگ و انقلاب اکتبر ۶۴
- ۵-۱-۳- حضور آمریکا در جنگ ۶۶
- ۵-۱-۴- دخالت رومانی در جنگ و فتح این کشور به دست نیروهای آلمانی ۶۸
- ۵-۱-۵- جنگ آلمان علیه ایتالیا ۶۹
- ۵-۱-۶- اشاره کوتاه ادیب به شکست دولت‌های صرب و بلژیک در مقابل آلمان ۷۰
- ۵-۲- ستایش مردم و ارتش و قیصر آلمان و تشجیع آنان در مبارزه با انگلیس ۷۰
- ۶- وطن‌دوستی ادیب و دعوت مسلمانان به اتحاد ۷۳
- ۶-۱- وضعیت ایران و ایرانیان در جریان جنگ ۷۴
- ۶-۲- اتحاد اسلامی ۷۶

فصل چهارم: عارف قزوینی و جنگ جهانی اول

- ۱- شرح حال عارف ۸۱
- ۲- آثار و فعالیت‌های عارف ۸۲
- ۳- عارف؛ از مشروطه تا جنگ جهانی اول ۸۴
- ۳-۱- عارف و انقلاب مشروطه ۸۴
- ۳-۲- بازتاب اخراج شوستر در اشعار عارف ۸۶
- ۳-۳- انتقاد عارف از عملکرد ناصرالملک ۸۷
- ۳-۴- بازتاب کشتار آزادی خواهان ایرانی در اشعار عارف ۸۸

- ۳-۵- انتقاد عارف از حکومت سپهدار..... ۹۰
- ۳-۶- سرخوردگی عارف از مشروطه..... ۹۱
- ۴- عارف و جنگ جهانی اول..... ۹۲
- ۴-۱- عارف و جریان مهاجرت..... ۹۴
- ۴-۲- فعالیت‌های عارف در عثمانی..... ۹۶
- ۴-۲-۱- اتحاد اسلام..... ۹۶
- ۴-۲-۲- حزب ترک اجاقی و پاسخ عارف..... ۹۸
- ۴-۲-۲-۱- عارف و سیاست تهاجمی دولت عثمانی..... ۹۹
- ۴-۲-۲-۲- وحدت ملی در شعر عارف..... ۱۰۰
- ۵- عارف و سیاست‌های انگلیس و روسیه در ایران..... ۱۰۴
- ۵-۱- سیاست انگلیس و افشاگری عارف..... ۱۰۵
- ۵-۲- عارف و انقلاب روسیه..... ۱۰۶

فصل پنجم: میرزاده ی عشقی و جنگ جهانی اول

- ۱- عشقی؛ از تولد تا ترور..... ۱۱۱
- ۲- آثار میرزاده ی عشقی..... ۱۱۲
- ۳- وضعیت ایران از نگاه عشقی..... ۱۱۳
- ۳-۱- عشقی و ملی‌گرایی..... ۱۱۶
- ۳-۲- عشقی و تمدن غرب..... ۱۱۷
- ۴- عشقی و جنگ جهانی اول..... ۱۱۹
- ۴-۱- بی‌طرفی ایران در شعر عشقی..... ۱۲۰
- ۴-۲- عشقی در حکومت موقت ملی..... ۱۲۱
- ۴-۳- عشقی و استعمار انگلیس..... ۱۲۵
- ۵- فعالیت‌های عشقی در استانبول..... ۱۲۸
- ۵-۱- اتحاد اسلام؛ اتحاد ایران و عثمانی..... ۱۲۸
- ۵-۲- عشقی و تقابل با اندیشه‌ی پان‌تورکیست‌ها..... ۱۳۰

- ۶- گرایش عشقی به آلمان ۱۳۱
- ۷- انقلاب روسیه و بازتاب آن در شعر عشقی ۱۳۲
- ۷-۱- دیدگاه عشقی نسبت به طبقه ی کارگر ۱۳۴

فصل ششم: وحید دستگردی و جنگ جهانی اول

- ۱- گزیده‌ای از زندگی وحید دستگردی ۱۳۹
- ۲- آثار وحید دستگردی ۱۴۰
- ۳- فعالیت سیاسی وحید؛ از مشروطه تا جنگ جهانی اول ۱۴۱
- ۳-۱- وطن دوستی وحید ۱۴۴
- ۳-۲- بازتاب بمباران حرم رضوی در شعر وحید ۱۴۷
- ۳-۳- بازتاب کشتار آزادی خواهان در شعر وحید ۱۴۸
- ۴- جنگ جهانی اول در شعر وحید ۱۴۸
- ۴-۱- بی طرفی ایران در شعر وحید ۱۵۱
- ۴-۲- اندیشه‌ی اتحاد اسلامی ۱۵۳
- ۴-۳- نکوهش و مذمت متفقین در جنگ جهانی اول ۱۵۶
- ۴-۳-۱- انگلیس ۱۵۶
- ۴-۳-۲- روسیه ۱۵۹
- ۴-۳-۳- نظام سرمایه‌داری در شعر وحید و دفاع از حقوق کارگران ۱۶۰
- ۴-۳-۴- بازتاب پیمان شکنی ایتالیا در شعر وحید ۱۶۳
- ۴-۳-۵- فرانسه، بلژیک، صربستان در شعر وحید ۱۶۳
- ۴-۳-۶- حضور امریکا در جنگ ۱۶۴
- ۵- آلمان دوستی در شعر وحید ۱۶۵
- نتیجه‌گیری ۱۶۹
- کتاب‌نامه ۱۷۲
- ضمایم و پیوست‌ها ۱۸۶

فهرست ضمایم و پیوست‌ها

- ۱- پیوست شماره ۱: اعلام بی طرفی ایران در جنگ جهانی اول ۱۸۷
- ۲- پیوست شماره ۲: فرمان وزارت داخله به همه ی ولایات برای رعایت بی طرفی ۱۸۸
- ۳- پیوست شماره ۳: فروش غله و ارزاق عمومی به نیروهای روسیه ۱۸۹
- ۴- پیوست شماره ۴: اظهار نگرانی کنسول روسیه و انگلیس در همدان ۱۹۰
- ۵- پیوست شماره ۵: لزوم جلوگیری از خرید غله به منظور حمل به انگلستان ۱۹۱
- ۶- پیوست شماره ۶: تصویر ادیب پیشاوری ۱۹۲
- ۷- پیوست شماره ۷: مسیر حرکت ادیب از پیشاور به تهران ۱۹۳
- ۸- پیوست شماره ۸: اظهار نامه ی ولادت عارف قزوینی ۱۹۴
- ۹- پیوست شماره ۹: تصویر عارف قزوینی ۱۹۵
- ۱۰- پیوست شماره ۱۰: عکس تاریخی اولین کنسرت برگزار شده در ایران توسط عارف ۱۹۶
- ۱۱- پیوست شماره ۱۱: عکس گراند هتل تهران ۱۹۷
- ۱۲- پیوست شماره ۱۲: تصویر میرزاده عشقی ۱۹۸
- ۱۳- پیوست شماره ۱۳: مراسم تشییع جنازه عشقی در تهران ۱۹۹
- ۱۴- پیوست شماره ۱۴: تصویر وحید دستگردی ۲۰۰
- ۱۵- پیوست شماره ۱۵: اعطای لقب سلطان الشعرايي به وحید طی فرمان احمد شاه .. ۲۰۱

مقدمه

سرزمین ایران به علت موقعیت ممتاز جغرافیایی خود، از آغاز تاریخ تا امروز، همواره در معرض مخاطرات جهانی و منطقه‌ای قرار داشته است. به همین سبب ایران در سراسر حیات اجتماعی و سیاسی خود، خطرات سهمناک چندین تهاجم خشونت بار را از سر گذرانده است. جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸ م/۱۳۳۲-۱۳۳۶ ق) نیز از آن نوع تهاجم‌های بین‌المللی بود که ایران زمین را ناخواسته به عرصه‌ی زد و خورد‌های نیروهای درگیر در جنگ کشانید. اگر چه ایران کمی بعد از شروع جنگ، بی‌طرفی همه‌جانبه‌ی خود را اعلان نمود، اما دامنه‌ی جنگ به ایران نیز کشیده شد.

مردم ایران از ابتدای دوره‌ی قاجاریه نسبت به تجاوزهای مداوم روسیه و در مرحله بعد انگلیس نگران بودند؛ تا جایی که این حالت به نوعی تنفر و انزجار از آن دولتها مبدل گشت. این مسئله در زمان جنگ جهانی اول نمود عینی به خود گرفت تا آنجا که مخالفت، انزجار و تنفر از دولت‌های انگلیس و روسیه به شکل یک باور در داخل کشور نمود یافت. گروه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی از قبیل سیاست‌مداران، روحانیون، روزنامه‌نگاران، شاعران و مردم عادی نسبت به حضور متجاوزانه‌ی نیروهای بیگانه در زمان جنگ جهانی در ایران از خود واکنشهای متفاوتی نشان دادند.

در این پژوهش سعی شده است تا بازتاب جنگ جهانی اول در شعر شماری از شاعران ایرانی از جمله ادیب پیشاوری، عارف قزوینی، میرزاده عشقی و وحید دستگردی، در زمان جنگ بررسی شود. چه اینکه شاعران به عنوان بخشی از بدنه‌ی فکری و فرهنگی جامعه‌ی ایران در زمان جنگ، بیانگر احساس‌ها و عواطف مردم نسبت به طرفین درگیر در جنگ بودند. البته برای بررسی مسئله جنگ در اشعار شاعران مورد بحث، ناگزیر، دیدگاه آن شاعران از دوره‌ی انقلاب مشروطه‌ی ایران و دخالت‌های بیگانگان در امور داخلی ایران بررسی اجمالی شده است؛ تا نگاه جامعه و شاعران به یک باره در متن جنگ گفته نشود. این مسئله شاید زمینه ورود به بحث را قدری طولانی کرده باشد. دلیل انتخاب شاعران مورد بحث این است که آنان در اشعاری که سروده‌اند به نسبت بیشتری وارد مقوله‌ی جنگ جهانی اول و حوادث آن و مواضع ایران در زمینه‌ی جنگ شده‌اند.

شعر در حقیقت ثبت لحظه‌هایی است که شاعر فرا روی خود داشته و آن لحظه در احساس شاعر تاثیر گذاشته و احساس طبع او را برانگیخته است (مشیری، ۱۳۵۷: ۷۷). بنا بر این رابطه‌ی تاریخ و ادبیات رابطه‌ای دو سویه است. تاکید بر پیوند نزدیک میان ادبیات و تاریخ به این معنی است که هیچ نویسنده، شاعر و هنرمندی، آزادی و اختیار محض ندارد و خاستگاه تاریخی، اجتماعی، سیاسی و

اقتصادی او در آثارش تأثیر گذار است (امین، ۱۳۸۴: ۲۲). از این رو، باید پذیرفت که شاعران در هنگام بروز انقلاب های بزرگ و جنگ های بین المللی، تحت تأثیر زمان و مکان دست به سرایش اشعار زده‌اند. با توجه به فرایند انزجار و تنفر مردم ایران از دولت های انگلیس و روسیه، شاعران مورد بحث در این کار نیز تجاوزه‌های دولت های مذکور را که به چشم خود دیده بودند؛ بر اساس فرهنگ غالب تنفر از انگلیس و روسیه و روی آوردن به دشمنان آنان در جنگ، اشعار خود را سرودند. بنابراین، رابطه ای عاطفی بین مردم و شاعران پدید آمد. از سوی دیگر، شاعران که اوضاع زمانه ی خویش را با رقت و هیجان بیشتری از تاریخ نگاران در شعرشان می نمایانند، اشعارشان بیشتر مورد استقبال مردم قرار می گرفت.

هدف از انجام تحقیق

- ۱- آشنایی با مواضع شاعران به عنوان بخشی از بدنه ی فرهنگی جامعه ایران در جنگ جهانی اول.
- ۲- شناخت اوضاع فکری و سیاسی ایران در این برهه از تاریخ .
- ۳- بررسی میزان تاثیر گذاری نظریات شاعران در جهت گیری افکار سیاسی ملت نسبت به جنگ جهانی اول .

ضرورت انجام تحقیق

با وجود این که جنگ جهانی اول در اروپا آغاز شد، دامنه ی جنگ به کشورهای آسیایی از جمله ایران کشیده شد. دولت ایران با وجود مشکلات عدیده ی داخلی از اتخاذ سیاست صحیح در قبال جنگ ناتوان بود. از این رو علی رغم بی طرفی ایران، این کشور عرصه ی رقابت نظامی کشورهای درگیر در جنگ قرار گرفت. لذا بررسی آراء و اندیشه های شاعران ایرانی به عنوان بخشی از بدنه ی فکری جامعه ی ایران و بازگو کننده ی احساس و عاطفه ی مردم در زمان جنگ حائز اهمیت است. به همین سبب، بررسی و تحلیل مواضع شاعران ایرانی مورد بحث در این دوره می تواند موجب شناخت دقیقی از تاریخ اجتماعی و سیاسی در دوره ی معاصر گردد.

سابقه پژوهش

پژوهش و بررسی تاریخ ایران در سال های جنگ جهانی اول و ارائه تصویری روشن از فعالیت های گروه های فعال در جریان جنگ دشوار است. بحران های سیاسی، آشوب و طغیان داخلی، اضمحلال

اقتصادی و اجتماعی، کابینه‌های متزلزل، از هم گسیختگی ملی، هواداری نویسندگان، شعرا و روزنامه‌نگاران از قطب‌های متضاد قدرت و پراکندگی وقایع از معضلات دست و پاگیر و اجتناب‌ناپذیر آن به شمار می‌روند. در مورد این پژوهش باید گفت، کتاب خاص و ویژه‌ای نگاشته نشده است تا موضوع مورد بحث یعنی **بازتاب جنگ جهانی اول در شعر معاصر** را یکجا در خود جمع آوری کرده باشد. با این همه منابع این دوران تنوع چشم‌گیری دارند. گوناگونی قالب‌های آن بیشتر بازتاب دیدگاه‌های مختلف در زمان جنگ جهانی اول می‌باشد. البته هر کدام از منابع استفاده شده در جایگاه خود اهمیت خاصی دارند. به هر روی منابع این پژوهش به گروه‌های ذیل طبقه‌بندی می‌شوند: خاطرات رجال و شخصیت‌های سیاسی، اسناد انتشار یافته، گزارش‌های مأموران سیاسی، سفرنامه‌های دیپلمات‌ها، آثار کارگزاران دولتی، روزنامه‌ها و مهم‌تر از همه در این پژوهش آثار ادبی و دیوان‌های شعر شاعران مورد بحث در این پژوهش می‌باشند که چند نمونه مهمتر از آن منابع در این جا معرفی می‌شود.

معرفی منابع

- یادداشت‌های سپهسالار اعظم، محمد ولی خان تنکابنی از صدراعظم‌ها و وزاری‌نسی نسبتاً پایدار پس از مشروطه را که تمایلات ضد متحدین داشت می‌توان نام برد. این کتاب اطلاعات مفیدی دارد، اما چون یک‌جانبه نوشته شده، پژوهش‌گر باید با احتیاط از آن استفاده نماید. این کتاب باید با توجه به منابع دیگر این دوره مورد مطالعه قرار گیرد؛ زیرا مطالب وی بیشتر بر ضد مستوفی‌الممالک نوشته شده است.

- حیات یحیی: یحیی دولت‌آبادی که خود در جریان مهاجرت حضور داشته است، در جلد سوم این کتاب اطلاعات بسیار خوبی در مورد وضعیت داخلی ایران به دست می‌دهد.

-/ایران در جنگ بزرگ: احمد علی سپهر مشهور به مورخ الدوله منشی اول سفارت آلمان، مطالبی را به صورت یادداشت‌های روزانه در کتاب خود ذکر نموده است. هم‌چنین برای تکمیل مطالب خود از افرادی که در جریان حوادث حضور داشته‌اند بهره گرفته است. در مواردی نیز اطلاعاتی ارائه داده است که در هیچ یک از کتاب‌های این دوره وجود ندارد و از این جنبه مفید می‌باشد. البته بخش عمده‌ای از این کتاب در واقع نقل مطالب روزنامه‌های رعد و عصر جدید می‌باشد.

- دیده و شنیده‌ها: ابوالقاسم کحال‌زاده در زمان جنگ جهانی اول، منشی سفارت آلمان بود. او در دوران فعالیت آلمان‌ها در تهران قبل از مهاجرت با آلمان‌ها همکاری داشت. از این نظر اطلاعات

بسیار با ارزشی در مورد فعالیت کنسول های آلمان قبل از مهاجرت ارائه می دهد که در کتاب های دیگر موجود نیست و بخش دیگر از کتاب او مانند یادداشت های سپهر در کتاب ایران در جنگ بزرگ می باشد.

- سفر مهاجرت در نخستین جنگ جهانی: نویسنده کتاب رضاعلی دیوان بیگی از کارمندان وزارت امور خارجه بود که پس از واقعه مهاجرت، او نیز به مهاجران پیوست. در جریان مهاجرت از طرف کمیته دفاع مأمور می شود به کردستان برود و نیروهایی مقاومتی جهت مبارزه با روس ها گرد آورد. در کتاب او اطلاعات مهمی در باره ی مهاجرت آمده است.

- خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صدساله ایران: حسن اعظام قدسی نویسنده ی کتاب، یکی از اعضای حزب دموکرات بود و در جریان مهاجرت نیز حضور داشت. اعظام قدسی نیز مانند مورخ الدوله مطالبی را به نقل از بعضی مهاجران ذکر نموده که در کتاب های دیگر موجود نیست.

اولین قیام مقدس ملی در جنگ بین المللی اول یا خاطرات حسین سمیعی و امان الله خان اردلان: از میان گزارش نویسان مهاجر خصوصاً کسانی که تا آخرین مراحل در صف مهاجرت و دولت ملی با حفظ سمت سیاسی باقی ماندند، سمیعی و اردلان، از وزرای کابینه ملی بودند. کتاب مذکور حاوی مطالب مهمی در مورد مهاجران و روابط آنها با دولت عثمانی و آلمان می باشد.

روزنامه ی خاطرات عین السلطنه: نویسنده کتاب قهرمان میرزا عین السلطنه می باشد که در زمان جنگ در الموت سکونت داشت و بیشتر اطلاعات خود را از طریق روزنامه ها کسب می کرد. در تدوین این پایان نامه، از جلد های پنجم، ششم و هفتم، روزنامه خاطرات عین السلطنه استفاده شده است.

روزنامه خاطرات سید محمد کمره ای: نویسنده کتاب سید محمد کمره ای است. عمده خاطرات کمره ای مربوط تحولات اجتماعی ایران و بحران های گریبان گیری مثل قحطی نان، بحث های گروه ضد تشکیلاتی، جنبش جنگل، جنبش علیه قرارداد ۱۹۱۹ م. می باشد. این کتاب به سبب رعایت نکردن قواعد نوشتاری گاهی برای خواننده کسالت آور می شود.

تاریخ ایران: نویسنده کتاب، سرپرسی سایکس، در دوران جنگ جهانی اول، ریاست پلیس جنوب ایران را برعهده داشته و از زمان حضور خود در ایران، ناظر جریان های سیاسی جنوب بوده است. از این رو این بخش های مربوط به برنامه نظامی وی در جنوب ایران، یک منبع دست اول در مورد

شناخت وقایع جنوب می‌تواند باشد. البته باید مطالب کتاب سایکس را در کنار مطالب کتاب‌های این دوره مورد استفاده قرار داد، چون با دید طرفداری از بریتانیا وقایع را بیان نموده است.

جنگ جهانی اول در ایران: کلارمونت اسکرین، در دوران جنگ جهانی اول و دوم مأموریت‌های در ایران داشت. وی که در جنگ جهانی اول به عنوان معاون کنسول انگلیس در کرمان و گاهی در شیراز فعالیت می‌کرد، مطالب مهمی در مورد اوضاع جنوب کشور در جنگ جهانی اول بیان کرده است.

- *خاطرات و خطرات و گزارش ایران قاجاریه و مشروطه*، اثر مهدی قلی خان هدایت، تاریخ مختصر احزاب سیاسی از ملک‌الشعرا بهار، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه، تألیف عبدالله مستوفی، از منابع دست اول و بسیار معتبر محسوب می‌شوند. زیرا آنان به علت فعالیت‌های اجرایی - سیاسی در سال‌های جنگ جهانی و پیوند نزدیکشان به قضایا به ویژه دسترسی به اخبار گوناگون با وجود همه ملاحظه کاری‌ها، ستایش‌گری‌ها، نفی مخالفان از طریق افشاگری‌شان حائز اهمیت می‌باشند. در کنار این‌ها باید از تاریخ هیجده ساله آذربایجان اثر احمد کسروی در مورد جنگ جهانی یاد کرد.

- *روزنامه‌ها و نشریات: نویسندگان و مدیران روزنامه‌ها در راستای ابراز نظرات خود*، هم‌چنین در پرتو رقابت‌های شخصی و سیاسی و حزبی، اکثراً رازهایی افشا کرده‌اند که در سایر اسناد و کتاب‌های دست اول دیده نمی‌شود. تعداد زیاد روزنامه‌ها و نشریات این دوره، به رغم برخوردهای شعارگونه و گرایش‌های حزبی و سیاسی و وابستگی به جناح‌های قدرت، اهمیت فراوان دارند. از جمله روزنامه‌های عصر جدید، رعد، کاوه، حبل‌المتین در این کار فراوان مورد مراجعه و استفاده بوده‌اند. علاوه بر آنچه ذکر شد، آثار ادبی فراوانی در قالب‌های متنوع شعری در ستایش از آلمان و انتقاد به متفکین از سوی شاعران، به عنوان نمایندگان فکری و احساس مسلط جامعه ایران در این دوره، سروده شده است. شاعران بزرگی چون ادیب پیشاوری، وحید دستگردی، عارف قزوینی و میرزاده عشقی که اشعار زیادی درباره ی جنگ سرودند، حتی عارف و عشقی قدم در راه مهاجرت نهادند و تا آخرین مراحل جنگ پیش رفتند. از این رو دیوان‌هایی که پایه و اساسی برای این پژوهش است، می‌تواند از برخی امور ناگفته نقاب برفکند. چون تنها چشمان تیزبین شاعران قادر به انعکاس برخی از مسائلی که مورخان ذکر نکرده‌اند و یا به آن مسائل کمتر توجه کرده‌اند، می‌باشد. کاربرد دیوان‌های شعری گاهی از کتاب‌های تاریخی نیز مهم‌تر می‌شود. زیرا هرگاه که پای منابع تاریخی در انتقال ریشه دردها و سوز دل‌ها می‌لنگد، شعر رسالت بزرگ خود را در انتقال این دردها بیان می‌کند و علاوه بر منابع

تاریخی، بسیاری از مطالب سیاسی، اجتماعی و انسانی را از لابه لای شعر می‌توان دریافت. نظر به اهمیت آثار شاعران مورد بحث در این نوشتار، این آثار در فصول مربوطه معرفی خواهند شد.

البته بررسی تک تک منابع استفاده شده در این پژوهش، میسر نمی‌باشد. تنها تعدادی از این منابع، دست اول که اهمیت بیشتری داشتند، آورده شده است. در کنار منابع فوق تحقیقات متأخرین نیز توانسته است بر حجم و غنای این پژوهش بیفزاید. که از میان آن‌ها کتاب‌های *ایران از سقوط مشروطه تا کودتای سوم اسفند*، اثر حسین آبدیان؛ *اندیشه تجدد و ترقی در عصر بحران* نوشته ی نصرالله صالحی؛ *ایران در دوره سلطنت قاجار* اثر علی اصغر شمیم و کتاب *از صبا تا نیما* تحقیق ارزشمند یحیی آرین پور و *ادبیات ضد استعماری در ایران* نوشته ی عبدالرحیم ذاکر حسین را می‌توان نام برد که موشکافی و دقت نظر آنان در زمینه جریان‌های مشخصی از جنگ، ما را به این منابع به طور جدی نیازمند می‌سازد.

سوالات و فرضیه های تحقیق

این نوشتار در مجموع به دو پرسش کلی ذیل پاسخ می‌دهد.

۱- شاعران مورد بررسی در این پژوهش در ارزیابی نسبت به پدیده جنگ جهانی اول چه مواضعی داشتند؟

۲- این شاعران در ارزیابی نسبت به طرفهای درگیر در جنگ و مواضع ایران چه واکنشی نشان دادند؟

برای سوالات فوق فرضیه های متصور شده است که در متن اصلی درستی یا نادرستی آن فرضیه ها مورد بررسی قرار گرفته است. این فرضیه ها عبارتند از:

۱- شاعران از یک سو پدیده ی جنگ را زشت و مخرب می‌شمردند و از دیگر سو در آن شرایط خاص زمانی در جستجوی راه نجاتی برای ایران بودند.

۲- بیشتر شاعران با متحدین در جنگ جهانی اول همراهی و همدلی داشتند.

روش تحقیق و گردآوری اطلاعات

روش پژوهش در این اثر، روش تاریخی و البته تلفیقی از شیوه های تحلیلی و توصیفی رویدادها با اتکا به اسناد و منابع دست اول و بهره گیری به موقع از تحقیق های جدید است. شیوه کار در این نوشتار که بیشتر بر پایه ی اشعار شاعران مورد بحث استوار است، استقرایی تام می‌باشد. بر همین

اساس در بررسی شعر هر شاعر، تمام اشعار او را دیده و سعی شد از بررسی اجزاء به نتایج کلی رسیده شود. پس از اتمام بررسی شعر هر شاعر، کتاب های که در باره ی آن شاعران نوشته اند مورد استفاده قرار گرفته و تنها نمونه هایی از اشعار در داخل متن آمده است که سعی بر آن بوده تا نمونه ها در ارتباط با مطالبی باشد که مورد بحث است. به این ترتیب هم خوانندگان با اشعار آشنا می شوند و هم مطالب تئوریک برایشان مسجل می شود. گذشته از آن، این نوشتار متون ادبی را نه به عنوان بررسی های ادبی، بلکه به جهت ارزیابی مواضع تاریخی مورد مطالعه و بررسی قرار می دهد. بنابراین پرداختن به مضامینی همچون سبک ادبی، میزان بلاغت و استفاده از آرایه های ادبی و مضامینی از این دست مورد توجه این نوشتار نیست.

این تحقیق با یک مقدمه و شش فصل از دیدگاه خوانندگان می گذرد. در فصل اول به مروری کوتاه در مورد جنگ جهانی اول پرداخته و در ابتدا، علل مهم شکل گیری جنگ بحث شده است. سپس به گونه ای خلاصه، سیر تحولات جنگ آمده است. علاوه بر آن روابط خارجی ایران با کشورهای درگیر در جنگ در آستانه ی جنگ و برنامه های نظامی و سیاسی آن دولت ها در ایران در زمان جنگ به شیوه ای گذرا آمده است.

در فصل دوم، اوضاع داخلی ایران در خلال جنگ مورد بررسی قرار گرفته است. در این فصل ابتدا واکنش دولت در مواجهه ی با جنگ آمده است. دولت با توجه به این که قدرت لازم نظامی جهت دفاع از کشور نداشت اعلان بی طرفی کرد؛ بی طرفی ای که قبل از جنگ توسط نیروهای روسیه و عثمانی نقض شده بود. در زمان مورد بحث، ایران با بحران های عدیده ی از جمله چرخش زود هنگام کابینه ها و تشکیل دولت موقت ملی مواجه بود، که در این فصل بحران های مذکور مورد بررسی قرار گرفته است. مسئله ی مهم و قابل بررسی در زمان جنگ، واکنش مردم نسبت به جنگ و پیامدهای آن، که قحطی و بیماری بود است. مردم با توجه به پیشینه ی استعماری روسیه و انگلیس و گرفتاری های ناشی از جنگ، به ویژه قحطی، تمایل همه جانبه ی نسبت به دولت های آلمان و عثمانی پیدا کردند.

در فصل سوم به دیدگاه ادیب پیشاوری در مورد جنگ پرداخته شده است. در این فصل ابتدا شرح حالی کوتاه از زندگی، مقام علمی و آثار ادیب آمده است. سپس در مورد افکار و اندیشه ادیب بحثی کوتاه شده است. علاوه بر آن نگاه کلی ادیب را نسبت به مسئله جنگ سنجیده ایم و بعد از آن به بازتاب مسائل کلی جنگ در شعر ادیب از جمله آغاز گری جنگ توسط دولت انگلیس و برشمردن جنایت های آن دولت، حضور امریکا در جنگ، ستایش دولت و مردم و قیصر آلمان و مسئله ی وحدت اسلام پرداخته شده است.

در فصل چهارم، بازتاب جنگ جهانی اول در شعر عارف قزوینی، شاعر ملی ایران مورد بررسی قرار گرفته است. در این فصل نیز ابتدا شرحی کوتاه از زندگی و آثار و فعالیت های عارف آمده است.

سپس بحثی در مورد نگرش عارف نسبت به مسائل داخلی از جمله حوادث انقلاب مشروطه و دخالت‌های بیگانگان در آن حوادث مانند: اخراج شوستر، کشتار آزادی خواهان و بمباران مجلس برای آشنایی عارف به مسئله جنگ و بازتاب آن در اشعار عارف آمده است. سپس نگاه عارف به جنگ و برآورد وی از قدرت‌های درگیر در جنگ بررسی شده است. در جریان جنگ، عارف متمایل به متحدین شد و به همراه مهاجرین به عثمانی رفت. او در عثمانی نیز اتحاد اسلام را مطرح کرد، هر چند به زودی پشیمان شد و به دفاع از ایران در برابر حزب افراطی ترک اجاقی که مدعی بخشی از فرهنگ و سرزمین ایران بودند، پرداخت. علاوه بر آن سیاست‌های متجاوزانه‌ی دولت انگلیس و روسیه در ایران از زاویه‌ی اشعار عارف با تکیه بر اسناد و منابع تاریخی بررسی شده است.

در فصل پنجم، جنگ جهانی اول در اشعار میرزاده عشقی مورد بررسی قرار گرفته است. در این فصل نیز ابتدا شرحی کوتاه از زندگی و آثار عشقی آمده است. سپس وضعیت ایران از خلال اشعار عشقی بحث و بررسی شده است. علاوه بر آن، اشعار عشقی در مورد جنگ و سیاست بی طرفی ایران و حضور او در جمع اعضای حکومت ملی آمده است. عشقی نیز مانند عارف در استانبول ابتدا از اندیشه‌ی اتحاد اسلام و اتحاد ایران و عثمانی پیروی کرد، سپس با اندیشه‌های برخاسته از احزاب افراطی از جمله حزب ترک اجاقی در عثمانی به مقابله برخاست.

در فصل ششم، جنگ جهانی اول از خلال اشعار وحید دستگردی بررسی شده است. در این فصل نیز همانند فصل‌های گذشته ابتدا گزارشی کوتاه از زندگی، آثار و فعالیت‌های وحید آمده است. سپس فعالیت‌های وحید از مشروطه تا جنگ جهانی اول ارزیابی شده است. علاوه بر آن دیدگاه وحید در مورد سیاست بی طرفی ایران، وطن دوستی وحید، اندیشه‌ی اتحاد اسلام و نگرش وحید نسبت به طرفین درگیر در جنگ آمده است.

و من الله توفیق

جلیل قصابی گرکوه

فروردین ۱۳۹۱